

प्रकरण 1
विहंगावलोकन

1.1 રાજ્યની રૂપરેખા

ગુજરાત ભારતના પશ્ચિમ કિનારે સ્થિત છે, જેની પશ્ચિમે અરબ સાગર, ઉત્તરે રાજસ્થાન, પૂર્વમાં મધ્યપ્રદેશ અને દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રના રાજ્યો આવેલા છે. રાજ્ય તેની ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશાએ પાકિસ્તાન સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદ પણ ધરાવે છે. તે લગભગ 1,600 કિલોમીટરનો સાગરકાંઠો ધરાવે છે, જે ભારતના સાગરકાંઠાનો એક તૃતિયાંશ ભાગ છે. ગુજરાત ભૌગોલિક વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ સાતમું સૌથી મોટું (1,96,024 ચો. કિ.મી.) રાજ્ય છે અને વસ્તીના હિસાબે નવમું છે. પરિશિષ્ટ 1.1માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે રાજ્યની વસ્તી 2011માં 6.10 કરોડ હતી તે વધીને 2020માં 6.94 કરોડ થઈ હતી, જે એક દશકમાં 13.77 ટકાની વૃદ્ધિ દર્શાવે છે. 21.9 ટકાની અખિલ ભારતીય સરેરાશની સરખામણીએ 2011-12માં ગરીબી રેખા હેઠળની વસ્તીની ટકાવારી 16.6 ટકા હતી. પ્રવર્તમાન ભાવો મુજબ 2019-20માં રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન (GSDP) ₹ 16,63,362 કરોડ હતું. 2019-20 દરમિયાન ₹ 2,54,789નું રાજ્યનું માથાદીઠ એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન એજ સમયગાળા દરમિયાન ₹ 1,51,677ની અખિલ ભારતીય સરેરાશ કરતાં ઊંચું હતું. રાજ્યનો સાક્ષરતા દર 78 ટકા (2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ) હતો. રાજ્ય સંબંધિત સામાન્ય વિગતો પરિશિષ્ટ 1.1માં દર્શાવ્યા મુજબ છે.

1.1.1 ગુજરાત રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન

રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન એ ચોક્કસ સમયગાળામાં રાજ્યની હદની અંદર ઉત્પાદિત તમામ માલસામાન અને સેવાઓનું મૂલ્ય છે. રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની વૃદ્ધિ એ રાજ્યના અર્થતંત્રનો એક દર્શક છે કારણ કે તે કોઈ એક સમયગાળામાં રાજ્યના આર્થિક વિકાસના સ્તરમાં થતા ફેરફારોનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.

ગુજરાત રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન (અંકિત મૂલ્ય) અને તેની સામે રાષ્ટ્રની વાર્ષિક વૃદ્ધિમાં વલણો કોઠો 1.1માં આપ્યા છે.

કોઠો 1.1: એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન અને રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનની વૃદ્ધિના વલણો

(₹ કરોડમાં)

વર્ષ	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20
રાષ્ટ્રીય એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન (પાયાનું વર્ષ 2011-12)	1,37,71,874	1,53,91,669	1,70,98,304 (2 nd RE)	1,89,71,237 (1 st RE)	2,03,39,849 (P)
વર્તમાન ભાવોએ અગાઉના વર્ષની તુલનાએ એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિદર (ટકા)	10.46	11.76	11.09	10.95	7.21
રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન GSDP (પાયાનું વર્ષ 2011-12)	10,29,010	11,67,156	13,28,068 (P)	15,01,944 (Q)	16,63,362 (A)
વર્તમાન દરોએ અગાઉના વર્ષની સામે રાજ્યનાં એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિ દર (ટકા)	11.63	13.43	13.79	13.09	10.75

સ્રોત: આંકડાશાસ્ત્ર અને કાર્યક્રમ અમલીકરણ મંત્રાલય (MoSPI), MoSPIની 29 મે 2020ની પ્રેસ નોંધ અને અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામક, ગુજરાત
RE: સુધારેલા અંદાજો; (P): કામચલાઉ અંદાજો; (Q): ત્વરિત અંદાજો; (A): અગ્રિમ અંદાજો

ઉપરોક્ત કોઠામાં દર્શાવેલી વિગતોમાં જોઈ શકાય છે એ મુજબ, ગુજરાત રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની 2015-16થી 2019-20ના સમયગાળા દરમિયાન વૃદ્ધિ રાષ્ટ્રીય ધરેલુ ઉત્પાદનની સરખામણીએ ઉંચા દરે થઈ હતી. 2019-20 દરમિયાન, રાજ્ય અને દેશ, એમ બન્નેએ પાંચ વર્ષમાં સૌથી નીચો વૃદ્ધિ દર નોંધાવ્યો હતો.

આલેખ 1.1 છેલ્લા પાંચ વર્ષો (2015-20) દરમિયાન રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનમાં ક્ષેત્રવાર ફાળો દર્શાવે છે. એ જોઈ શકાય છે કે રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનમાં ઉદ્યોગોનો સંબંધિત ફાળો 2015-16માં 39.72 ટકા હતો તેમાં 2019-20માં નોંધપાત્ર ઘટાડો થઈને 38.18 થયો હતો. એજ રીતે, કૃષિ અને સેવા ક્ષેત્રોમાં પણ ઘટાડો જોવાયો હતો. આમ છતાં, રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનમાં ઉત્પાદનો પરના કરવેરાનો સંબંધિત હિસ્સો (રોકડ સહાય બાદ) એજ સમયગાળામાં વધ્યો હતો.

આલેખ 1.1: રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનમાં ક્ષેત્રવાર ફાળામાં ફેરફાર
(2015-16થી 2019-20)

સ્રોત: અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામક, ગુજરાત

2019-20 દરમિયાન રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની (GSDP) સામે ક્ષેત્રવાર ફાળો આલેખ 1.2 માં આપ્યો છે.

આલેખ 1.2: 2019-20 દરમિયાન GSDPની તુલનાએ ક્ષેત્રવાર ફાળો

સ્રોત: અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામક, ગુજરાત

2019-20 દરમિયાન, પાછલા વર્ષની સરખામણીએ ઉદ્યોગ, સેવાઓ અને ઉત્પાદનો પરના કરવેરાનો ક્ષેત્રવાર વૃદ્ધિ દર ઘટ્યો હતો. જ્યારે આલેખ 1.3 માં દર્શાવ્યા મુજબ 2018-19 કરતાં 2019-20માં કૃષિ ક્ષેત્રના વૃદ્ધિ દરમાં વધારો થયો હતો.

આલેખ 1.3: 2015-20 દરમિયાન ક્ષેત્રવાર વૃદ્ધિ દર

સ્રોત: અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામક, ગુજરાત

1.1.1.1 રાજ્યના અર્થતંત્રમાં રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોનો ફાળો

રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો રાજ્યના અર્થતંત્રમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. 31 માર્ચ 2020ની સ્થિતિએ, રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના 88 ઉપક્રમો¹ હતાં. જેમાં ચાર વૈધાનિક નિગમો અને

¹ વધુ વિગતો માટે કૃપા કરીને આ અહેવાલના ફકરા 2.4.3.2 અને 4.15 જુઓ.

84 રાજ્ય સરકારની કંપનીઓ સમાવિષ્ટ છે. રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના 88 ઉપક્રમો પૈકી, રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ચાર² ઉપક્રમો શેર બજાર પર નોંધાયેલા હતાં. રાજ્યના આ 88 જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોમાં રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના 16 નિષ્ક્રિય ઉપક્રમોનો સમાવેશ થાય છે. રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો રાજ્યના અર્થતંત્રના વિકાસ માટે અતિ મહત્વનું માળખું પુરુ પાડવા ઉપરાંત, રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનમાં પણ નોંધપાત્ર ઉમેરો કરે છે. રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની અને રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોના વાર્ષિક વકરાનો ગુણોત્તર રાજ્યના અર્થતંત્રમાં રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોનું ધોરણ દર્શાવે છે. છેલ્લા પાંચ વર્ષો (2015-20) માટેના રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદન અને રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોની તુલનાત્મક વિગતો કોઠા 1.2માં આપી છે.

કોઠો 1.2: રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો અને રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનના વાર્ષિક વકરાની તુલનાત્મક વિગતો

વિગતો	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20
વાર્ષિક વકરો ³ (₹ કરોડમાં)	1,11,036.50	1,11,953.31	1,25,827.15	1,48,487.47	1,54,020.09
વાર્ષિક વકરામાં ફેરફારની ટકાવારી	4.21	0.83	12.39	18.01	3.73
ગુજરાતનો GSDP (₹ કરોડમાં)	10,29,010	11,67,156	13,28,068	15,01,944	16,63,362
			(P)	(Q)	(A)
GSDPમાં ફેરફારની ટકાવારી	11.63	13.43	13.79	13.09	10.75
GSDPની સામે વાર્ષિક વકરાની ટકાવારી	10.79	9.59	9.47	9.89	9.26

સ્રોત: જે તે વર્ષોમાં અંતિમરૂપ અપાયેલા નાણાકીય હિસાબોમાં રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા વાર્ષિક વકરા અને ગુજરાત નાણાકીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005ના (2019-20ના અંદાજપત્રીય પ્રકાશન નં. 30) આધારે સંકલિત.

રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોના વાર્ષિક વકરાએ પાછલા વર્ષોની તુલનામાં સતત વધારો નોંધાવ્યો છે. 2015-20ના સમયગાળા દરમિયાન વાર્ષિક વકરામાં વધારો 0.83 ટકા અને 18.01 ટકા વચ્ચે રહ્યો હતો, જ્યારે એ જ સમયગાળા દરમિયાન રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનમાં વધારો 10.75 ટકા અને 13.79 ટકા વચ્ચે રહ્યો હતો. છેલ્લા પાંચ વર્ષો દરમિયાન રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનના 12.53 ટકાના ચક્રવૃદ્ધિ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દરની (CAGR)⁴ સામે રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોના વાર્ષિક વકરાએ 7.65 ટકાનો નીચો ચક્રવૃદ્ધિ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર નોંધાવ્યો હતો. પરિણામે, રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનમાં રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોના વાર્ષિક વકરાનો હિસ્સો 2015-16માં 10.79 ટકા હતો તે ઘટીને 2019-20માં 9.26 ટકા થયો

² ગુજરાત ખનીજ વિકાસ નિગમ લિમિટેડ, ગુજરાત રાજ્ય પેટ્રોનેટ લિમિટેડ, ગુજરાત રાજ્ય નાણાકીય નિગમ અને ગુજરાત ગેસ લિમિટેડ.

³ રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમોના વાર્ષિક વકરા સંબંધિત વર્ષના 30 સપ્ટેમ્બર સુધીમાં મળેલા અંતિમરૂપ અપાયેલા નાણાકીય પત્રકો મુજબના છે.

⁴ CAGR એ બહુવિધ સમયગાળાઓ દરમિયાન વૃદ્ધિ દર માપવાની ઉપયોગી પદ્ધતિ છે.

હતો. 2019-20માં રાજ્યના 88 જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો દ્વારા નોંધાવવામાં આવેલા ₹ 1,54,020.09 કરોડના કુલ વાર્ષિક વકરા પૈકી ₹ 50,660.75 કરોડ રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના 20 સક્રિય ઉપક્રમોના હતાં. આ ઉપક્રમોએ વર્ષ 2019-20 માટેના નાણાકીય પત્રકોને અંતિમરૂપ આપ્યું હતું. રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના બે⁵ સક્રિય ઉપક્રમોએ તેમના પ્રથમ હિસાબો રજૂ કર્યા ન હતાં. રાજ્યના જાહેર ક્ષેત્રના બાકીના 50 સક્રિય ઉપક્રમોએ તેમના છેલ્લા અંતિમરૂપ આપવામાં આવેલા નાણાકીય પત્રકોમાં ₹ 1,03,325.64 કરોડનો વાર્ષિક વકરો નોંધાવ્યો હતો.

1.2 રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પરના ઓડિટ અહેવાલનો આધાર અને અભિગમ

ભારતના બંધારણની કલમ 151 (2) મુજબ, ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષકના રાજ્યના હિસાબો સંબંધિત અહેવાલો રાજ્યના રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરવાના હોય છે જે તેને રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ મૂકવા સબબ કાર્યવાહી કરે છે. ભારતના બંધારણની કલમ 151 (2) હેઠળ ગુજરાતના રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરવા માટે 31 માર્ચ 2020ના રોજ પૂરા થતા વર્ષ માટેનો ગુજરાતની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પરનો અહેવાલ ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષક દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રધાન મહાલેખાકાર (હિસાબ અને હક) દર વર્ષે રાજ્યના નાણાકીય હિસાબો અને વિનિયોગ હિસાબો તૈયાર કરે છે. આ હિસાબો વાઉચરો, ચલણો અને તિજોરીઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા પ્રારંભિક અને પેટા હિસાબો, આવા હિસાબો રાખવા માટે જવાબદાર રાજ્ય સરકારના નિયંત્રણ હેઠળ કાર્યરત કચેરીઓ અને વિભાગો અને ભારતીય રિઝર્વ બેંક તરફથી મળેલા પત્રકો પરથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. પ્રધાન મહાલેખાકાર (ઓડિટ-II) દ્વારા આ હિસાબોનું સ્વતંત્ર રીતે ઓડિટ કરવામાં આવે છે અને ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષક દ્વારા તેને પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે.

રાજ્યના નાણાકીય હિસાબો અને વિનિયોગ હિસાબો પ્રસ્તુત અહેવાલ માટેની પાયાની માહિતી બને છે. અન્ય સ્ત્રોતોમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે:

- રાજ્યનું અંદાજપત્ર, એ નાણાકીય પરિમાણોની આકારણી અને ફાળણીની પ્રાથમિકતાઓ અને તે અંગેના સામસામે અનુમાનો તથા સંબંધિત નિયમો અને નિયત કાર્યપદ્ધતિના અમલીકરણ અને અનુપાલનની અસરકારકતાની આકારણી; આ બંને માટે માહિતીનો મહત્વનો સ્ત્રોત છે;
- પ્રધાન મહાલેખાકાર (ઓડિટ-I) અને પ્રધાન મહાલેખાકાર (ઓડિટ-II), ગુજરાતની કચેરીઓ દ્વારા વર્ષ દરમિયાન રાજ્યના સચિવાલય તેમજ ક્ષેત્રીય સ્તરે હાથ ધરવામાં આવેલા ઓડિટના પરિણામો;
- વિભાગીય અને તિજોરી સત્તાધિકારીઓ પાસે રહેલ અન્ય માહિતી (હિસાબી અને સાથે વ્યવસ્થાપન માહિતી પ્રણાલી (MIS));

⁵ ગુજરાત અનારક્ષિત શિક્ષણ અને આર્થિક વિકાસ નિગમ અને ગુજરાત સ્ટુડન્ટ સ્ટાઈઅપ એન્ડ ઇનોવેશન હબ.

- અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામક, ગુજરાત પાસેથી રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની માહિતી અને રાજ્ય સંબંધિત અન્ય આંકડાશાસ્ત્રીય માહિતી, અને
- ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષકના વિવિધ ઓડિટ અહેવાલો.

ચૌદમા નાણા પંચની ભલામણો, ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005, ભારત સરકારની શ્રેષ્ઠ પ્રથાઓ અને માર્ગદર્શિકાના સંદર્ભમાં આ વિશ્લેષણ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. સરકારના જવાબો, (જે કિસ્સામાં) પ્રાપ્ત થયેલ હોય ત્યાં, આ અહેવાલમાં યોગ્ય સ્થાનોએ સમાવવામાં આવ્યાં છે.

1.3 અહેવાલની સંરચના

રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પરના ઓડિટ અહેવાલનું માળખું નીચે મુજબના ચાર પ્રકરણોમાં છે.

પ્રકરણ - 1	<p>વિહંગાવલોકન</p> <p>આ પ્રકરણ અહેવાલ અને અંતર્ગત ડેટાનો આધાર અને અભિગમ વર્ણવે છે અને સરકારના હિસાબોનું માળખું, અંદાજપત્રીય પ્રક્રિયાઓ, ચાવીરૂપ સૂચકાંકોનું બૃહદ-નાણાકીય વિશ્લેષણ અને ખાધ/પુરાંત સહિત રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિનું વિહંગાવલોકન રજૂ કરે છે.</p>
પ્રકરણ -2	<p>રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિ</p> <p>આ પ્રકરણ રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિનું વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્ય રજૂ કરે છે, અગાઉના વર્ષની તુલનાએ મહત્વના નાણાકીય એકંદર ઘટકોમાં અતિ મહત્વના ફેરફારોનું વિશ્લેષણ કરે છે, 2015-16થી 2019-20ના સમયગાળા દરમિયાનના એકંદર વલણો, રાજ્યની ઋણની રૂપરેખા અને જાહેર હિસાબના ચાવીરૂપ વ્યવહારો, રાજ્યના નાણાકીય હિસાબોના આધારે રજૂ કરે છે.</p>
પ્રકરણ - 3	<p>અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન</p> <p>આ પ્રકરણ રાજ્યના વિનિયોગ હિસાબો પર આધારિત છે અને રાજ્યની વિનિયોગ અને ફાળવણીની પ્રાથમિકતાઓની સમીક્ષા કરે છે અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન સંબંધિત બંધારણીય જોગવાઈઓથી વિચલન પર અહેવાલ આપે છે.</p>
પ્રકરણ - 4	<p>હિસાબોની ગુણવત્તા અને નાણાકીય અહેવાલની પ્રથાઓ</p> <p>આ પ્રકરણ રાજ્ય સરકારના જુદા જુદા અધિકારીઓએ રજૂ કરેલા હિસાબોની ગુણવત્તાની અને નિયત કરવામાં આવેલા નાણાકીય નિયમો અને નિયમનોના રાજ્ય સરકારના જુદા જુદા વિભાગીય અધિકારીઓ દ્વારા બિન-અનુપાલનની બાબતોની ચર્ચા કરે છે.</p>

1.4 સરકારના હિસાબોનું માળખું અને અંદાજપત્રીય પ્રક્રિયાઓનું વિહંગાવલોકન

રાજ્ય સરકારના હિસાબો ત્રણ ભાગમાં રાખવામાં આવે છે:

1. રાજ્યનો સંચિત નિધિ (ભારતના બંધારણની કલમ 266(1))

આ નિધિમાં રાજ્ય સરકારને પ્રાપ્ત થયેલું તમામ મહેસૂલ, રાજ્ય સરકાર દ્વારા લેવામાં આવેલી તમામ લોન (બજાર લોન, બોન્ડ, કેન્દ્ર સરકાર તરફથી લોન, નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસેથી લોન, રાષ્ટ્રીય નાની બચત ભંડોળને આપેલી વિશેષ બાંધધરીઓ, વગેરે), ભારતીય રિઝર્વ બેંક દ્વારા આપવામાં આવેલી સાધનોપાય પેશગીઓ અને લોનની પરત ચૂકવણીઓમાં રાજ્ય સરકારને પ્રાપ્ત થયેલા તમામ નાણાનો સમાવેશ થાય છે. કાયદા અનુસાર અને ભારતના બંધારણની જોગવાઈ મુજબના હેતુઓ અને રીત સિવાય આ ભંડોળમાંથી કોઈ નાણાનો વિનિયોગ કરી શકાય નહીં. ખર્ચના કેટલાક વર્ગો (એટલે કે બંધારણીય સત્તાધિકારીઓનો પગાર, લોનની પરત ચૂકવણી, વગેરે) રાજ્યના સંચિત નિધિ પર અભિયોગ બને છે (બિન-મતપાત્ર ખર્ચ) અને વિધાનસભા દ્વારા મતપાત્ર હોતા નથી. અન્ય તમામ ખર્ચ (મતપાત્ર ખર્ચ) વિધાનસભા દ્વારા મતપાત્ર હોય છે.

2. રાજ્યની આકસ્મિક નિધિ (ભારતના બંધારણની કલમ 267(2))

આકસ્મિક નિધિ એક અગ્રદાયના રૂપમાં હોય છે જેને રાજ્યની વિધાનસભા કાયદા દ્વારા સ્થાપિત કરે છે અને તેને રાજ્યપાલના હવાલે મુકવામાં આવે છે. રાજ્યની વિધાનસભા દ્વારા આવા ખર્ચને અધિકૃતી મળે ત્યાં સુધી અણધાર્યા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે આ નિધિમાંથી પેશગીઓ આપી શકાય છે. નિધિની ભરપાઈ રાજ્યની સંચિત નિધિના સંબંધિત કાર્યલક્ષી મુખ્ય સદર ખાતે ઉધારીને કરવામાં આવે છે.

3. રાજ્યનો જાહેર હિસાબ (ભારતના બંધારણની કલમ 266(2))

ઉપરોક્ત સિવાય, સરકાર દ્વારા અથવા તેના વતી પ્રાપ્ત થયેલા તમામ અન્ય જાહેર નાણા જેમાં સરકાર બેંકરની અથવા ટ્રસ્ટીની ભૂમિકા નિભાવે છે, તે જાહેર હિસાબમાં જમા કરવામાં આવે છે. જાહેર હિસાબમાં નાની બચત, ભવિષ્ય નિધિ, થાપણો (વ્યાજ સહિતની અને વ્યાજ વગરની), પેશગીઓ, અનામત ભંડોળ (વ્યાજ સહિત અને વ્યાજ વગર) ભરણાં અને ઉચ્ચક સદરો (જે બન્ને છેવટની નોંધ થાય ત્યાં સુધીના કામચલાઉ સદરો છે) તે સામેલ હોય છે. સરકાર પાસે ઉપલબ્ધ ચોખ્ખી રોકડ સિલકનો પણ જાહેર હિસાબમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જાહેર હિસાબ વિધાનસભાના મતને આધીન નથી.

ભારતમાં પ્રત્યેક નાણાકીય વર્ષની બાબતમાં સરકારની અંદાજીત આવક અને ખર્ચનું પત્રક રાજ્યની વિધાનસભાના ગૃહ અથવા ગૃહો સમક્ષ રજૂ કરવાની બંધારણીય જરૂરિયાત છે (કલમ 202). આ 'વાર્ષિક નાણાકીય પત્રક' મુખ્ય અંદાજપત્રીય દસ્તાવેજ બને છે. વધુમાં, અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી હિસાબના ખર્ચ અને અન્ય ખર્ચનો તફાવત સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ.

મહેસૂલી આવકમાં કર આવક, બિન-કર આવક, કેન્દ્રિય કરવેરા/જકાતમાં હિસ્સો અને ભારત સરકાર તરફથી મળતાં અનુદાનનો સમાવેશ થાય છે.

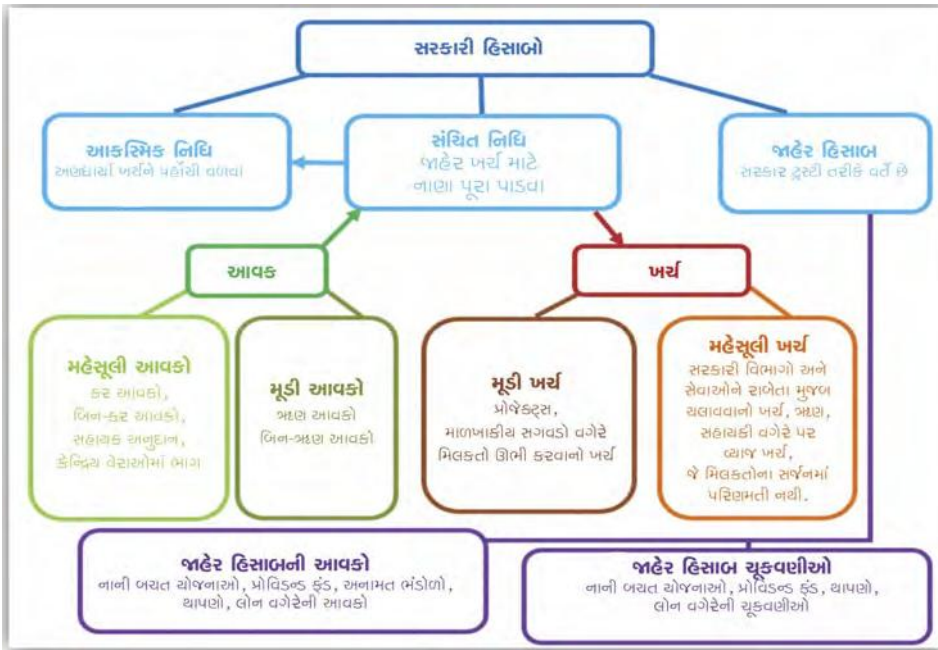
મહેસૂલી ખર્ચમાં સરકારના તમામ એવા ખર્ચ જે ભૌતિક અથવા નાણાકીય અસ્ક્યામતોના સર્જનમાં પરિણમતા નથી તે સામેલ હોય છે. તે એવા ખર્ચના સંબંધમાં હોય છે જે સરકારના વિભાગોની સામાન્ય કામગીરી અને વિવિધ સેવાઓ, સરકાર દ્વારા લેવામાં આવેલા ઋણ પર વ્યાજની ચૂકવણીઓ અને જુદી જુદી સંસ્થાઓને આપવામાં આવેલા અનુદાનો (અનુદાનોમાંના કેટલાક અસ્ક્યામતો ઉભી કરવા માટે હોય તો પણ) માટે કરવામાં આવ્યાં હોય.

મૂડી ખર્ચમાં સામેલ છે:

- ઋણ આવક: બજાર લોન, બોન્ડ, નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસેથી લોન, સાધનોપાય પેશગીઓ અંતર્ગત ચોખ્ખા વ્યવહારો, કેન્દ્ર સરકાર તરફથી લોન અને પેશગીઓ, વગેરે; અને
- બિન-ઋણ આવક: વિનિવેશમાંથી ઉપજેલા નાણા, લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત.

મૂડી ખર્ચમાં જમીનનું સંપાદન, મકાન, મશીનરી, સાધનસામગ્રી, શેરોમાં રોકાણ અને સરકાર દ્વારા જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો અને અન્ય જૂથોને લોન અને પેશગીઓ પર થયેલા ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે.

આલેખ 1.4: સરકારના હિસાબોનું માળખું

કાર્યલક્ષી વર્ગીકરણમાં આવક અને ખર્ચને આર્થિક વર્ગોમાં ગોઠવવા, સરકારના વ્યવહારોને મહેસૂલ અને મૂડી (જાહેર ઋણ, લોન અને પેશગીઓ સહિત), મહેસૂલી આવક, બીજી અન્ય આવક અને સહાયક અનુદાનમાંથી આવક જેવા ક્ષેત્રો તથા પેટા-ક્ષેત્રો જેવા કે આવક પરનો વેરો અને ખર્ચ, નાણાકીય સેવાઓ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ખર્ચની બાજુએ પણ, વ્યવહારોને

સામાન્ય સેવાઓ, આર્થિક સેવાઓ, સામાજિક સેવાઓ અને સહાયક અનુદાન અને ફાળો જેવા ક્ષેત્રોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે અને આ ક્ષેત્રો હેઠળના હિસાબોના મુખ્ય સદરોમાં પેટા-વિભાજીત કરવામાં આવે છે.

સંચિત નિધિ અંતર્ગત હિસાબોના મુખ્ય સદરો સામાન્ય રીતે સરકારની 'કામગીરી' જેવી કે 'આરોગ્ય'ને દર્શાવે છે, જ્યારે તેમના તાબાના ગૌણ સદરો મુખ્ય સદર દ્વારા રજૂ થતી કામગીરીના ઉદ્દેશો પરિપૂર્ણ કરવા માટે હાથ ધરવામાં આવતા 'કાર્યક્રમ'ની ઓળખ છે. કોઈ એક કાર્યક્રમ સંખ્યાબંધ પરિયોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ સમાવતો હોય અને સામાન્ય રીતે આ ગૌણ-સદર નીચેના 'પેટા-સદર'ને દર્શાવે છે. પેટા-સદરની નીચેનું 'વિગતવાર સદર' પ્રાથમિક રીતે ખર્ચની બાબત મુજબ નિયંત્રણ અર્થે હોય છે અને 'પગાર', 'કચેરી ખર્ચ', 'સહાયક અનુદાન', વગેરે બાબતો પર પરિયોજના અથવા પ્રવૃત્તિ પર કરવામાં આવેલા ખર્ચનો ઉદ્દેશ અથવા પ્રકાર દર્શાવે છે.

હાલમાં, સરકારમાં એક હિસાબી વર્ગીકરણની પદ્ધતિ છે જે કાર્યલક્ષી અને આર્થિક બન્ને છે.

	વ્યવહારોના લક્ષણ	વર્ગીકરણ
CGA દ્વારા LMMH ⁶ માં પ્રમાણિત	કામગીરી- શિક્ષણ, આરોગ્ય, વગેરે/વિભાગ	અનુદાન હેઠળ મુખ્ય સદર (4-આંકડા)
	પેટા-કામગીરી	પેટા-મુખ્ય સદર (2- આંકડા)
	કાર્યક્રમ	ગૌણ સદર (3- આંકડા)
રાજ્ય માટે રહેલી સુગમતા	યોજના	પેટા-સદર (2- આંકડા)
	પેટા-યોજના	વિગતવાર સદર (2- આંકડા)
	આર્થિક પ્રકાર/પ્રવૃત્તિ	હેતુ સદર-પગાર, ગૌણ કામો, વગેરે, (2- આંકડા)

કાર્યલક્ષી વર્ગીકરણ આપણને વિભાગ, કામગીરી, પરિયોજના અથવા કાર્યક્રમ અને ખર્ચનો ઉદ્દેશ જણાવે છે. આર્થિક વર્ગીકરણ આ ચૂકવણીઓને મહેસૂલ, મૂડી, ઋણ, વગેરે તરીકે સંગઠિત કરવામાં સહાયરૂપ થાય છે. આર્થિક વર્ગીકરણ ચાર આંકડાના મુખ્ય સદરોના પ્રથમ આંકડામાં સમાવિષ્ટ તાર્કિક ક્રમાંકન દ્વારા મેળવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, 0 અને 1 મહેસૂલી આવક માટે છે, 2 અને 3 મહેસૂલી ખર્ચ માટે, વગેરે. આર્થિક વર્ગીકરણ કેટલાક હેતુ સદરોની અંતર્ગત વ્યાખ્યા અને વહેંચણી દ્વારા પણ મેળવી શકાય છે. દાખલા તરીકે, 'પગાર' હેતુ સદર મહેસૂલી ખર્ચ છે જ્યારે 'બાંધકામ' હેતુ સદર મૂડી ખર્ચ છે. અંદાજપત્રીય દસ્તાવેજોમાં વિનિયોગનો પ્રાથમિક એકમ હેતુ સદર છે.

ભંડોળ-આધારિત સરકારી હિસાબીકરણ વ્યવહારોના કાર્યલક્ષી અને આર્થિક વર્ગીકરણની સાથે મળીને, સરકારની પ્રવૃત્તિઓ/વ્યવહારોનું ઉંડાણથી વિશ્લેષણ કરવાનું સરળ કરે છે અને જાહેર નાણાકીય પરિસ્થિતિ પર વિધાનસભાની દેખરેખને શક્ય બનાવે છે.

⁶ કેન્દ્ર અને રાજ્યોના હિસાબોના મુખ્ય અને ગૌણ સદરોની યાદી

અંદાજપત્રીય પ્રક્રિયાઓ

ભારતના બંધારણની કલમ 202 અનુસાર, રાજ્યના રાજ્યપાલ વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકના (અંદાજપત્ર તરીકે પણ સંદર્ભિત) રૂપમાં નાણાકીય વર્ષ માટે રાજ્યની અંદાજીત આવક અને ખર્ચનું એક પત્રક, રાજ્ય વિધાનસભા સમક્ષ મુકવા સબબ કાર્યવાહી કરે છે.

કલમ 203 અનુસાર, આ પત્રક અનુદાનો/વિનિયોગો માટે માંગણા સ્વરૂપે રાજ્ય વિધાનસભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે. તે મંજૂર થયા બાદ વિધાનસભા દ્વારા કલમ 204 હેઠળ વિનિયોગ બિલ પસાર કરવામાં આવે છે, જેથી સંચિત નિધિમાંથી જરૂરી નાણા વિનિયોગ માટે પૂરા પાડી શકાય.

ફકરા 1.2માં ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ, નાણાકીય હિસાબો અને વિનિયોગ હિસાબોમાં રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિ પરના ઓડિટ અહેવાલ તૈયાર કરવા માટેની મૂળ માહિતી સમાયેલી હોય છે. આ હિસાબો ભારતીય રિઝર્વ બેંક દ્વારા કરવામાં આવેલ આંતર-સરકારી અને અન્ય સમાયોજન સહિત વર્ષ 2019-20 દરમિયાન રાજ્યની વાસ્તવિક આવક અને ખર્ચ પર આધારિત હોય છે. આ આવક અને ખર્ચ અંદાજપત્રમાં અંદાજવામાં આવેલા હોય છે અને ખર્ચને રાજ્ય વિધાનસભા દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યાં હોય છે. એ બાબતને ધ્યાને લેતાં 2019-20 માટેના રાજ્યના અંદાજપત્રનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવાનું અને અંદાજપત્રમાં કરવામાં આવેલા અનુમાનોના સંદર્ભમાં વર્ષ દરમિયાનની વાસ્તવિક આવક અને ખર્ચનું વિશ્લેષણ કરવાનું જરૂરી છે.

ગુજરાત અંદાજપત્ર નિયમાવલી, અંદાજપત્ર ઘડવાની પ્રક્રિયાની વિતો પૂરી પાડે છે અને રાજ્ય સરકારને અંદાજપત્રીય અંદાજો તૈયાર કરવામાં અને તેના ખર્ચની પ્રવૃત્તિઓ પર દેખરેખ રાખવામાં માર્ગદર્શન પુરુ પાડે છે. 2019-20ના અંદાજપત્રની રચના કરતી વખતે રાજ્ય સરકારે પ્રાથમિકતાવાળા ક્ષેત્રો માટે અંદાજપત્રીય જોગવાઈ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા સાથે ‘પરિણામલક્ષી અંદાજપત્ર’ (Outcome budget) (સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા નિયત કરેલ ટકાઉ વિકાસલક્ષી ધ્યેયોને અનુરૂપ) અને ‘જેઠ્ઠર અંદાજપત્ર’ પર ભાર મુકવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.

2014-15થી રાજ્ય ‘પરિણામલક્ષી અંદાજપત્ર’ તૈયાર કરતું આવ્યું છે છતાં, તેણે સંબંધિત અંદાજપત્રમાં કરવામાં આવેલા અનુરૂપ અનુમાનો સાથે જુદા જુદા અંદાજપત્રીય દરમિયાનગીરીના વાસ્તવિક પરિણામોનું આલેખન કરવાનું હજી બાકી છે. આ કારણોસર 2018-19ના અંદાજપત્રમાં અનુમાનિત પરિણામોની સામે વાસ્તવિક સિધ્ધિઓ માર્ચ 2020 સુધી વિધાનસભા સમક્ષ મુકવામાં આવી ન હતી.

રાજ્ય સરકારના અંદાજપત્ર અને અન્ય અંદાજપત્રીય પહેલોના અમલીકરણની ઓડિટ તપાસના પરિણામોની વિગતો આ અહેવાલના પ્રકરણ 3માં આપી છે.

1.4.1 નાણાકીય પરિસ્થિતિની ઝલક

કોઠો 1.3 વર્ષ 2018-19 અને 2019-20 માટે વાસ્તવિક નાણાકીય પરિણામોની સામસામે વર્ષ 2019-20 માટે અંદાજપત્રીય અંદાજોના ઝલક રજૂ કરે છે.

કોઠી 1.3: વાસ્તવિક નાણાકીય પરિસ્થિતિની સામસામે અંદાજપત્રીય અંદાજોના ઝલક

(₹ કરોડમાં)

ક્રમાંક	ઘટકો	2018-19	2019-20	2019-20	અંદાજપત્રીય અંદાજો સામે ખરેખર મૂલ્યની ટકાવારી	એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની સામે ખરેખર મૂલ્યોની ટકાવારી
		ખરેખર	ખરેખર	અંદાજપત્રીય અંદાજો	2019-20	
1	કર આવક	80,102.74	79,007.50	99,062.99	79.75	4.75
2	બિન-કર આવક	13,416.99	18,104.15	13,979.73	129.50	1.09
3	કેન્દ્રિય કરવેરા અને જકાતમાં હિસ્સો	23,489.33	20,232.09	26,047.64	77.67	1.22
4	સહાયક અનુદાન અને ફાળો	18,992.48	25,500.02	15,641.60	163.03	1.53
5	મહેસૂલી આવક (1+2+3+4)	1,36,001.54	1,42,843.76	1,54,731.96	92.32	8.59
6	લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત	151.37	329.67	286.00	115.27	0.02
7	અન્ય આવકો	65.00	106.36	-	-	0.01
8	ઋણ અને અન્ય જવાબદારીઓ ⁷	26,365.02	24,581.46	31,252.93	78.65	1.48
9	મૂડી આવક (6+7+8)	26,581.39	25,017.49	31,538.93	79.32	1.50
10	કુલ આવક (5+9)	1,62,582.93	1,67,861.25	1,86,270.89	90.12	10.09
11	મહેસૂલી ખર્ચ, જે પૈકી	1,32,789.57	1,40,898.91	1,51,857.99	92.78	8.47
12	વ્યાજની ચૂકવણીઓ	20,183.36	22,448.66	21,509.18	104.37	1.35
13	મૂડી ખર્ચ, જે પૈકી	29,793.37	26,962.33	34,412.91	78.35	1.62
14	મૂડી જોગવાઈ	28,061.90	25,650.61	32,806.57	78.19	1.54
15	લોન અને પેશગીઓ	1,731.47	1,311.72	1,606.34	81.66	0.08
16	કુલ ખર્ચ (11+13)	1,62,582.94	1,67,861.24	1,86,270.90	90.12	10.09
17	મહેસૂલી ખાધ (-)/પુરાંત (+) (5-11)	(+)3,211.97	(+)1,944.85	(+)2,873.97	67.67	0.12
18	રાજકોષીય ખાધ {(5+6+7)-16}	(-)26,365.03	(-) 24,581.46	(-)31,252.94	78.65	(-)1.48
19	પ્રાથમિક ખાધ (18-12)	(-)6,181.67	(-)2,132.80	(-)9,743.76	21.89	(-)0.13

સ્રોત: સંબંધિત વર્ષોના નાણાકીય હિસાબો

⁷ ઋણ અને અન્ય જવાબદારીઓ=જાહેર ઋણની ચોખ્ખી બાકી (આવક-ચૂકવણીઓ)+ચોખ્ખી આકસ્મિક નિધિ+જાહેર હિસાબની ચોખ્ખી બાકી(આવક-ચૂકવણીઓ)+ખુલતી અને બંધ રોકડ સિલકની ચોખ્ખી બાકી.

1.4.2 રાજ્યની અસ્ક્યામતો અને જવાબદારીઓના સ્નેપશોટ

સરકારના હિસાબો સરકારની નાણાકીય જવાબદારીઓ અને કરવામાં આવેલા ખર્ચમાંથી ઉભી કરેલી અસ્ક્યામતોનો સમાવેશ કરે છે. જવાબદારીઓમાં મુખ્યત્વે આંતરિક ઋણ, ભારત સરકાર તરફથી લોન અને પેશગીઓ, જાહેર હિસાબની આવક અને અનામત ભંડોળનો સમાવેશ થાય છે. અસ્ક્યામતોમાં મુખ્યત્વે મૂડી જોગવાઈ અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલી લોન, પેશગીઓ અને રોકડ સિલક સામેલ હોય છે. કોઠો 1.4 સરકારની અસ્ક્યામતો અને જવાબદારીઓની સ્થિતિનો સારાંશ આપે છે.

કોઠો 1.4: અસ્ક્યામતો અને જવાબદારીઓની સ્થિતિનો સારાંશ

(₹ કરોડમાં)

જવાબદારીઓ				અસ્ક્યામતો					
	2018-19	2019-20	ટકામાં વધારો		2018-19	2019-20	ટકામાં વધારો		
સંચિત નિધિ									
A	આંતરિક ઋણ	2,32,874.70	2,59,661.04	11.50	a	એકંદર મૂડી જોગવાઈ	2,63,678.12	2,89,222.37	9.69
B	ભારત સરકાર તરફથી લોન અને પેશગીઓ	7,429.82	7,433.07	0.04	b	લોન અને પેશગીઓ	9,503.15	10,485.21	10.33
આકસ્મિક નિધિ									
	આકસ્મિક નિધિ	199.75	200	0.13		આકસ્મિક નિધિ	0.00	0.00	0.00
જાહેર હિસાબ									
A	નાની બચત, પ્રોવિડન્ટ ફંડ, વગેરે.	10,608.63	10,601.21	(-)0.07	a	પેશગીઓ	0.73	0.71	(-)2.74
B	થાપણો	32,132.18	34,599.05	7.68	b	ઉચ્ચક અને પરચુરણ	202.94	1,865.70	819.34
C	અનામત ભંડોળ	15,503.27	16,832.75	8.58		રોકડ સિલક (અંકિત કરેલા ભંડોળોમાં રોકાણો સહિત)	19,600.53	24,035.80	22.63
D	ભરણાં	636.21	736.92	15.83		કુલ	2,92,985.47	3,25,609.79	11.14
						આવકની સામે એકત્રિત અધિક ખર્ચ ⁸	6,399.09	4,454.24	(-)30.39
	કુલ	2,99,384.56	3,30,064.03	10.25		કુલ	2,99,384.56	3,30,064.03	10.25

સ્રોત: સંબંધિત વર્ષોના નાણાકીય હિસાબો.

⁸ આવકની સામે ખર્ચનો સંચિત અધિક = અગાઉના વર્ષની આવકની સામે ખર્ચનો સંચિત અધિક + જુની બાકી સિલકો દૂર કરવા માટે ગોઠવણ - મહેસૂલી પુરાંત

1.5 રાજકોષીય સિલક: ખાધ અને કુલ ઋણના લક્ષ્યાંકોની સિધ્ધિઓ

જ્યારે સરકાર મહેસૂલ વસૂલ કરે તેના કરતાં અધિક ખર્ચ કરે ત્યારે તે ખાધ ઉભી કરે છે. ખાધ એ સરકારના સમજણપૂર્વકના રાજકોષીય વ્યવસ્થાપનનો દર્શક છે. ઉપરાંત, જે રીતે ખાધની ભરપાઈ કરવામાં આવે છે, અને મેળવેલા સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે તેના રાજકોષીય સ્વાસ્થ્યના મહત્વના સૂચકાંક છે.

આ પરિચ્છેદ, ખાધના વલણો, પ્રકાર, કદ અને તેને નાણા પૂરા પાડવાની રીત રજૂ કરે છે અને મહેસૂલ અને રાજકોષીય ખાધના વાસ્તવિક સ્તરની તુલનાએ નાણાકીય વર્ષ 2019-20 માટે ગુજરાત નાણાકીય જવાબદારી અધિનિયમ/નિયમો અંતર્ગત નક્કી કરેલા લક્ષ્યાંકોની આકારણી પણ કરે છે.

નીચે દર્શાવેલાં બધા માપદંડ સરકારની ખાધ દર્શાવે છે:

મહેસૂલી ખાધ/પુરાંત	મહેસૂલી ખર્ચ અને મહેસૂલી આવક વચ્ચેના ગાળાના સંદર્ભે છે.
રાજકોષીય ખાધ/પુરાંત	મહેસૂલી આવક વત્તા બિન-ઋણ મૂડી આવક અને કુલ ખર્ચ વચ્ચેનો તફાવત છે. રાજકોષીય ખાધ સરકારની કુલ ઋણની જરૂરિયાત પ્રતિબિંબિત કરે છે.
પ્રાથમિક ખાધ/પુરાંત	આ રાજકોષીય ખાધ બાદ વ્યાજની ચૂકવણીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. વ્યાજની ચૂકવણીઓ સિવાયના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે સરકારના ઉછીના લીધેલા નાણા કેટલા પ્રમાણમાં જાય છે તે જણાવે છે.

સ્રોત: ભારત સરકાર અદાજપત્ર 2018-19, એક નજરમાં

1.5.1 ચાલુ વર્ષ માટે રાજકોષીય જવાબદારી અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન અધિનિયમમાં રાજ્યે નિયત કરેલા લક્ષ્યાંકોની તુલનાત્મક સિધ્ધિઓ

રાજ્ય સરકારે કેન્દ્રિય રાજકોષીય જવાબદારી અને અંદાજપત્રીય વ્યવસ્થાપન અધિનિયમ, 2003ને (FRBM Act) અનુસરીને, રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005માં ઘડ્યો હતો. આ અધિનિયમ, રાજકોષીય સ્થિરતા અને ટકાઉપણું, જાહેર નાણાના વ્યવસ્થાપનમાં કાર્યક્ષમતા અને પારદર્શિતામાં સુધારણા કરવી, પૂરતી મહેસૂલી પુરાંત હાંસલ કરીને સંસાધનોની ઉપલબ્ધતામાં વધારો કરવો, રાજકોષીય ખાધમાં ઘટાડો કરવો અને રાજકોષીય નીતિ અને સમજણપૂર્વકના ઋણ વ્યવસ્થાપનના અસરકારક અમલમાં આવતા અવરોધો દૂર થાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે ઘડવામાં આવ્યો હતો.

આ અધિનિયમ તત્પશ્ચાત 2009 અને 2011માં સુધારવામાં આવ્યો હતો. 2011માં, 13મા નાણા પંચની ભલામણોનો સમાવેશ કરીને સુધાર્યો હતો.

14મા નાણા પંચે 2015-20ના સમયગાળા માટે નાણાકીય વર્ષ 2015-16થી આગળ રાજ્ય સરકારની રાજકોષીય પરિસ્થિતિના એકત્રિકરણ માટે નાણાકીય રૂપરેખાની ભલામણ કરી હતી.

14મા નાણા પંચ, મધ્યમ ગાળાના નાણાકીય નીતિવિષયક નિવેદન (MTFPS)⁹ અને ગુજરાત નાણાકીય જવાબદારી અધિનિયમ દ્વારા વર્ષ 2019-20 માટે નિયત કરવામાં આવેલા મુખ્ય નાણાકીય ચલાંકો માટે લક્ષ્યાંકોની સરખામણીએ ખરેખર સિધ્ધિઓ કોઠા 1.5માં દર્શાવી છે.

કોઠો 1.5: મુખ્ય રાજકોષીય ચલાંકો-2019-20 માટેના લક્ષ્યાંકો અને સિધ્ધિઓ

રાજકોષીય ચલાંકો	રાજ્ય માટે 14મા નાણા પંચના લક્ષ્યાંકો	MTFPSમાં સૂચિત લક્ષ્યાંકો	ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમમાં નિયત લક્ષ્યાંકો	ખરેખર સિધ્ધિ (2019-20)
રાજકોષીય ખાધ (-)/ પુરાંત (+) (₹ કરોડમાં)	30,100	2,874	2007-08 સુધીમાં શૂન્ય	1,945
રાજકોષીય ખાધ /રાજ્યનું એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદન (ટકામાં)	3.00	1.84	2008-09 સુધીમાં 3%	1.48
રાજ્યનું એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદન અને કુલ બાકી જવાબદારીઓનો ગુણોત્તર (ટકામાં)	25.76	કોઇ લક્ષ્યાંક નક્કી કર્યો નથી	કોઇ લક્ષ્યાંક નક્કી કર્યો નથી	18.96
રાજ્યનું એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદન અને જાહેર ઋણનો ગુણોત્તર (ટકામાં)	કોઇ લક્ષ્યાંક નક્કી કર્યો નથી	15.69	2011-12 સુધીમાં 27.10%	16.06
સરકારની બાકી બાંધકામો (₹ કરોડમાં)	કોઇ લક્ષ્યાંક નક્કી કર્યો નથી	16,000 થી નીચે	2007-08 સુધીમાં 16,000 થી નીચે	4,462.17
વ્યાજની ચૂકવણી/મહેસૂલી આવક (IP/RR)	12.80	13.90	કોઇ લક્ષ્યાંક નક્કી કર્યો નથી	15.72

સ્રોત: 14 મા નાણા પંચનો અહેવાલ, વર્ષ 2019-20 માટેના અંદાજપત્રીય અંદાજો અને નાણાકીય હિસાબો

રાજ્યે 2011-12માં 'શૂન્ય' મહેસૂલી ખાધનો લક્ષ્યાંક સિધ્ધ કર્યો હતો અને ત્યારબાદ મહેસૂલી પુરાંત નોંધાવી હતી. મહેસૂલી પુરાંત 2019-20માં ₹ 1,945 કરોડ રહી હતી જે 14મા નાણા પંચમાં કરવામાં આવેલા અનુમાનો કરતાં ઓછી હતી.

2019-20ના અંતે, રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની ટકાવારીની રૂપે રાજકોષીય ખાધ 1.48 ટકા જેટલી રહી હતી, જે 14મા નાણા પંચની ભલામણ મુજબ ત્રણ ટકા અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમમાં નક્કી કરેલા લક્ષ્યાંકની મર્યાદામાં હતી. રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની સામે બાકી જવાબદારીઓનો ગુણોત્તર 18.96 ટકા રહ્યો હતો તે પણ 14મા નાણા પંચ દ્વારા નિયત કરેલ 25.76 ટકાની મર્યાદામાં હતો. રાજ્યનું એકંદર ધરેલુ

⁹ ગુજરાત નાણાકીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005 દ્વારા આદેશિત મધ્યમ ગાળાનું નાણાકીય નીતિવિષયક નિવેદન (MTFPS), દર નાણાકીય વર્ષે રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ સામાન્ય અંદાજપત્રના ભાગ રૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. આ નિવેદનના સંબંધમાં ચાર ચેક્કસ નાણાકીય દર્શકો એટલે કે (1) માટે મહેસૂલી ખાધ (2) નાણાકીય ખાધ (3) રાજ્યનું એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની સામે કરવેરાનો ગુણોત્તર અને (4) વર્ષાંતે કુલ બાકી ઋણ માટે ત્રિવર્ષીય રોલીંગ લક્ષ્યાંકો સુયોજીત કરે છે.

ઉત્પાદન અને જાહેર ઋણનો ગુણોત્તર જે 16.06 ટકા જેટલો રહ્યો હતો તે ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમમાં નિયત કરેલા 27.10 ટકાની ઘણો અંદર હતો.

આમ, 2019-20 દરમિયાન ચાવીરૂપ રાજકોષીય માપદંડો એટલે કે રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન અને રાજકોષીય ખાધનો ગુણોત્તર અને રાજ્યનું એકંદર ધરેલું ઉત્પાદન અને કુલ બાકી જવાબદારીઓના ગુણોત્તરના સંબંધમાં રાજ્ય 14મા નાણા પંચ દ્વારા નિયત કરેલ લક્ષ્યાંકોની હદમાં હતું. 2019-20 દરમિયાન રાજ્યની રાજકોષીય ખાધ ₹ 24,581 કરોડ હતી જે રાજ્યના એકંદર ધરેલું ઉત્પાદનના 1.48 ટકા અને કુલ ખર્ચના 14.64 ટકા થાય છે. મહેસૂલી આવકની સામે વ્યાજની ચૂકવણીઓનું પ્રમાણ (જે ઋણ ભરપાઈની ક્ષમતાનો દર્શક છે) તે 12.80 ટકાના 14મા નાણા પંચના લક્ષ્યાંક અને 13.90 ટકાના MTFPSના લક્ષ્યાંકની સામે 15.72 ટકા જેટલો રહ્યો હતો.

1.5.2 ચાલુ વર્ષ માટે MTFPSમાં અનુમાનિત રાજકોષીય માપદંડોના લક્ષ્યાંકોના ખરેખર મૂલ્યો સાથે સરખામણી

2019-20માં રાજ્યની વિધાનસભામાં રજૂ કરવામાં આવેલા MTFPSમાં અનુમાનિત રાજકોષીય માપદંડોના લક્ષ્યાંકોની ખરેખર મૂલ્યો સાથે સરખામણી અને વધઘટનું પ્રમાણ કોઠા 1.6માં દર્શાવ્યા છે.

કોઠો 1.6: 2019-20 દરમિયાન MTFPSમાં કરેલ અનુમાનોની સરખામણીએ વાસ્તવિક મૂલ્યો
(₹ કરોડમાં)

ક્રમાંક	રાજકોષીય ચલાંકો	MTFPS મુજબના અનુમાનો	ખરેખર મૂલ્યો (2019-20)	વધઘટ (ટકામાં)
1	પોતીકી કર આવક	99,062.99	79,007.50	(-)20.25
2	બિન-કર આવક	13,979.73	18,104.15	29.50
3	કેન્દ્રિય કરવેરામાં હિસ્સો	26,047.64	20,232.09	(-)22.33
4	ભારત સરકાર તરફથી સહાયક અનુદાન	15,641.60	25,500.02	63.03
5	મહેસૂલી આવક (1+2+3+4)	1,54,731.96	1,42,843.76	(-)7.68
6	મૂડી આવક ¹⁰	43,215.01	43,927.35	1.65
7	મહેસૂલી ખર્ચ	1,51,857.99	1,40,898.91	(-)7.22
8	મહેસૂલી ખાધ (-)/ પુરાંત(+)	(+)2,873.97	(+)1,944.85	(-)32.36
9	રાજકોષીય ખાધ (-)/ પુરાંત (+)	(-)31,252.94	(-)24,581.46	(-)21.35
10	પ્રાથમિક ખાધ (-)/પુરાંત (+)	(-)3,072.28	(-)2,132.80	(-)30.58
11	વર્તમાન ભાવોએ GSDPનો વૃદ્ધિ દર (ટકા)	13.29	10.75	-

સ્રોત: 2019-20 માટેનું અંદાજપત્રીય પ્રકાશન નં. 30 અને નાણાકીય હિસાબો

¹⁰ મૂડી આવક = જાહેર ઋણની આવક + પરચુરણ મૂડી આવક + લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત

ઉપરના કોઠામાં જોઈ શકાય છે એ મુજબ, MTFPSમાં કરેલ અનુમાનોની તુલનાએ 2019-20 દરમિયાન વાસ્તવિક બિન-કર આવક અને રાજકોષીય ખાધમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો હતો. આમ છતાં, 2019-20માં કર આવક, કેબ્રિય કરવેરામાં હિસ્સો, મહેસૂલી પુરાંત અને રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનનો વૃદ્ધિ દરના અંદાજિત લક્ષ્યાંકો હાંસલ થયા ન હતાં.

1.5.3 રાજકોષીય લક્ષ્યાંકોની સામે સિધ્ધિઓના વલણોનું વિશ્લેષણ

ગુજરાત રાજકોષીય જવાબદારી અધિનિયમ, 2005 અનુસાર, રાજ્ય સરકારે મહેસૂલી ખાધ 2007-08 સુધીમાં નાબૂદ કરવાની હતી અને ત્યારબાદ મહેસૂલી પુરાંત જાળવવાની હતી. આ ઉપરાંત 2008-09 સુધીમાં રાજકોષીય ખાધ રાજ્યના અંદાજિત એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનના ત્રણ ટકા સુધી ઘટાડવાની અને ત્યારબાદ એજ સ્તરે જાળવી રાખવાની હતી. આ અધિનિયમમાં વધુમાં એવી પરિકલ્પના કરવામાં આવી હતી કે રાજ્ય સરકાર રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની સામે જાહેર ઋણનો ગુણોત્તર 2011-12 સુધીમાં 27.10 ટકાની મર્યાદામાં રાખશે અને ત્યારબાદ તેને જાળવી રાખશે. વધુમાં, રાજ્ય સરકાર 2007-08 સુધીમાં બાકી બાંધધરીઓ 16,000 કરોડની મર્યાદામાં રાખશે એવું અપેક્ષિત હતું.

ગુજરાત નાણાકીય જવાબદારી અધિનિયમમાં નિયત કરેલા ચાવીરૂપ નાણાકીય માપદંડોની તુલનાએ પાંચ વર્ષ (2015-20) દરમિયાન સિધ્ધિઓના વલણનું વિશ્લેષણ કોઠા 1.7માં આપ્યું છે.

કોઠો 1.7: 2015-20 દરમિયાન અધિનિયમમાં નિયત કરેલ ચાવીરૂપ રાજકોષીય લક્ષ્યાંકોના વલણ મુજબ વિશ્લેષણ

રાજકોષીય પરિમાણો	અધિનિયમ માં નિયત રાજકોષીય લક્ષ્યાંકો	સિધ્ધિ (₹ કરોડમાં)				
		2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20
મહેસૂલી ખાધ (-) / પુરાંત (+) (₹ કરોડમાં)	મહેસૂલી પુરાંત	1,704 ✓	5,947 ✓	5,232 ✓	3,212 ✓	1,945 ✓
રાજકોષીય ખાધ(-)/ પુરાંત (+) (રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનની ટકાવારી રૂપે)	ત્રણ ટકા	(-)23,015 (-2.24) ✓	(-)16,480 (-1.43) ✓	(-)21,366 (-1.63) ✓	(-)26,365 (-1.76) ✓	(-)24,581 (-1.48) ✓
રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદન અને કુલ જાહેર ઋણનો ગુણોત્તર (ટકા)	27.10 ટકા	17.56 ✓	17.08 ✓	16.01 ✓	16.00 ✓	16.06 ✓
બાકી બાંધધરીઓ	₹ 16,000 કરોડથી નીચે	5,236 ✓	4,804 ✓	4,834 ✓	4,699 ✓	4,462 ✓

સ્રોત: સંબંધિત વર્ષોના અંદાજપત્રીય પ્રકાશન અને નાણાકીય હિસાબો.

એ જોઈ શકાય છે કે રાજ્ય સરકારે, ગુજરાત નાણાકીય જવાબદારી અધિનિયમમાં પરિકલ્પિત ચાર રાજકોષીય માપદંડો છેલ્લા પાંચ વર્ષ દરમિયાન સફળતાપૂર્વક હાંસલ કર્યાં હતાં.

પાંચ વર્ષના સમયગાળામાં (2015-20) પુરાંત/ખાધના વલણો આલેખ 1.5માં, રાજ્યના એકંદર ઘરેલુ ઉત્પાદનના સંબંધમાં પુરાંત/ખાધના વલણો આલેખ 1.6માં અને રાજ્યના એકંદર ઘરેલુ ઉત્પાદન અને નાણાકીય જવાબદારીઓના વલણો આલેખ 1.7માં દર્શાવ્યા છે.

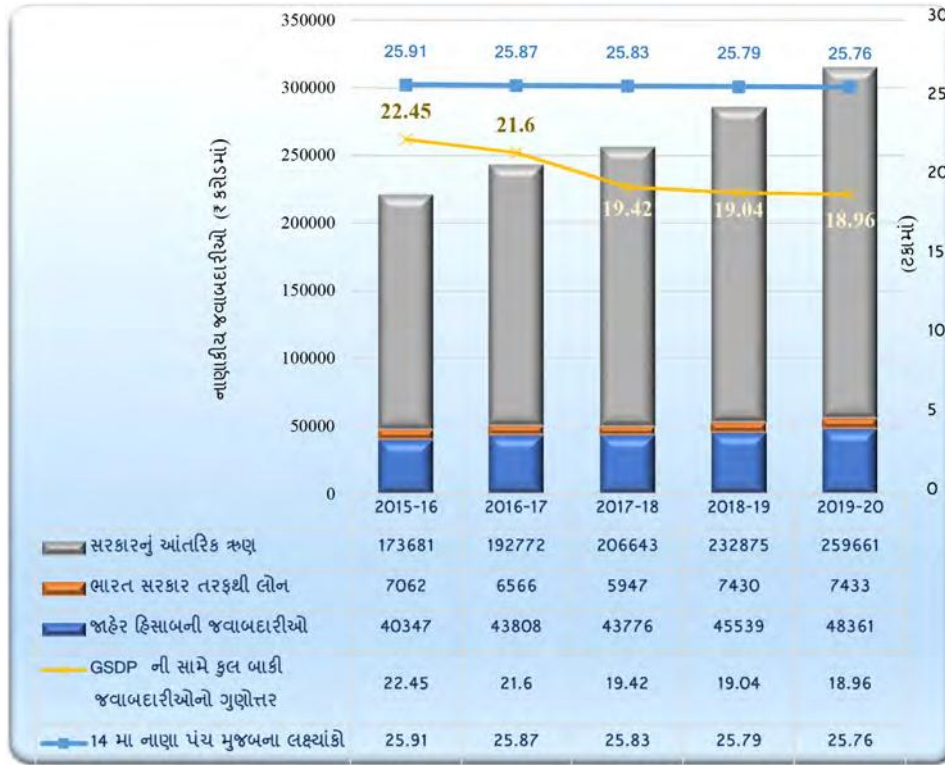
આલેખ 1.5: પુરાંત/ખાધમાં વલણો

આલેખ 1.6: રાજ્યના એકંદર ઘરેલુ ઉત્પાદન સંબંધિત પુરાંત/ખાધમાં વલણો

આલેખ 1.7: રાજ્યના એકંદર ધરેલુ ઉત્પાદનના રાજકોષીય જવાબદારીઓમાં વલણો

1.6 ઓડિટમાં તપાસણી બાદ ખાધ અને કુલ ઋણ

રાજ્યની નાણાકીય પરિસ્થિતિનું વધુ સારું ચિત્ર રજૂ કરવા માટે, મહેસૂલી ખર્ચને મૂડી ખર્ચ તરીકે વર્ગીકૃત કરવાનું અને અંદાજપત્રની બહાર નાણાકીય વ્યવહારો કરવાનું વલણ હોય છે.

1.6.1 ઓડિટમાં તપાસણી બાદ - ખાધ

મહેસૂલી ખર્ચને મૂડી ખર્ચ તરીકે વર્ગીકૃત કરવાથી અને અંદાજપત્રની બહારના નાણાકીય વ્યવહારોની ખાધના આંકડાઓ પર અસર પડે છે. આ ઉપરાંત, સ્પષ્ટ જવાબદારીઓ વિલંબિત કરવી, સેસ/રોયલ્ટીને સંચિત નિધિમાં જમા ન કરવી, નવી પેન્શન યોજના, ડૂબત અને વિમોચન (Sinking and Redemption) ભંડોળ, વગેરેમાં ઓછો ફાળો જમા કરવો પણ મહેસૂલ અને રાજકોષીય ખાધના આંકડાઓને અસર કરે છે. ખાધના ખરેખર આંકડા તારવવા માટે આવી અનિયમિતતાઓની અસર ઉલટાવવી જરૂરી છે.

કોઠો 1.8 રાજ્ય સરકાર દ્વારા 2019-20 દરમિયાન ભંડોળમાં ફાળો ઓછો જમા કરવો/ન કરવો અને અયોગ્ય વર્ગીકરણ/નોંધણી હિસાબમાં લીધા બાદની ખરેખર પુરાંત/ખાધની આકારણી કરે છે.

કોઠો 1.8: ખરેખર આવક અને રાજકોષીય ખાધ

વિગતો	મહેસૂલી પુરાંત પર અસર [ઓછી દર્શાવેલી (-)/ અધિક દર્શાવેલી (+)] (₹ કરોડમાં)	રાજકોષીય ખાધ પર અસર (ઓછી દર્શાવેલી) (₹ કરોડમાં)
મહેસૂલના બદલે મૂડી વિભાગમાં નોંધવામાં આવેલું સહાયક અનુદાન	(+) 4.83	--
વ્યાજની જવાબદારીઓ પૂરી ન થવી	(+) 115.41	115.41
સંચિત ડૂબત ભંડોળમાં રાજ્ય સરકારના ફાળામાં ઘટ	(+) 766.05	766.05
લેબર સેસની તબદીલી ન થવી	(+) 1,000.10	1,000.10
કુલ	(+) 1,886.39	1,881.56

સ્રોત: 2019-20ના નાણાકીય હિસાબો

ભારત સરકારના હિસાબી ધોરણો (IGAS)-2 નિયત કરે છે કે સહાયક અનુદાનની નોંધ મહેસૂલી ખર્ચ હેઠળ કરવી જોઈએ. આમ છતાં, રાજ્ય સરકારે સહાયક અનુદાનને લગતી ₹ 4.83 કરોડની¹¹ અંદાજપત્રીય જોગવાઈ કરીને તેના ખર્ચની નોંધ અયોગ્ય રીતે મહેસૂલ વિભાગના બદલે મૂડી વિભાગમાં કરી હતી.

ઉપરોક્ત કોઠામાં જોઈ શકાય છે એ મુજબ, વર્ષ દરમિયાન ₹ 1,886.39 કરોડ જેટલી મહેસૂલી પુરાંત અધિક દર્શાવાઈ હતી. ઉપરાંત, રાજકોષીય ખાધ 2019-20માં ₹ 1,881.56 કરોડ જેટલી ઓછી દર્શાવાઈ હતી. આમ, જો 2019-20 દરમિયાન ફાળો ન આપવો/ફાળો ઓછો આપવો, જવાબદારીઓ અદા ન કરવી અને અયોગ્ય વર્ગીકરણની બાબતોની સકારાત્મક અસર આપવામાં આવે તો ખરેખર મહેસૂલી પુરાંત ₹ 58.46 કરોડ¹² જેટલી થાય.

1.6.2 ઓડિટ ચકાસણી બાદ- કુલ જાહેર ઋણ

જાહેર ઋણમાં તેની વ્યાપક અર્થમાં વ્યાખ્યા પ્રમાણે નીચે જણાવેલ પાસેથી લીધેલ ઋણનો સમાવેશ થાય છે

- સરકાર (કેન્દ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક સરકારો, સામાજિક સુરક્ષા ભંડોળો અને અંદાજપત્ર બહારના ભંડોળો સહિત);
- બિન-નાણાકીય જાહેર સાહસો; અને નાણાકીય જાહેર સાહસો (કેન્દ્રિય બેંક સહિત);
- સરકારની લાંબી મુદતની જવાબદારીઓ, જેવી કે સામાજિક સુરક્ષા ભંડોળને, ભંડોળ પુરુ પાડવામાં ન આવ્યું હોય એવી જવાબદારીઓ (જ્યારે તેમને સામાન્ય સરકારી ઋણના હિસ્સા તરીકે સ્પષ્ટ રીતે માન્યતા ન મળી હોય); અને

¹¹ પ્રકરણ 3 નો ફકરો 3.3.6 જુઓ

¹² ₹ 1,944.85 કરોડ - ₹ 1,886.39 કરોડ

- વિદિત અને અપેક્ષિત આકસ્મિક જવાબદારીઓની સ્વિકૃતિ (જેવી કે, નાણાકીય સંસ્થાઓની ચાલુ પુનર્ચના અથવા જાહેર-ખાનગી ભાગીદારીમાંથી જેમાં માંગણા અથવા અન્ય બાંધકારીઓની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ગઈ છે અથવા શરૂ થવાની તૈયારીમાં છે.

આદર્શ રીતે કેટલું ઋણ પરવડી શકે તે જાણવા માટે, જાહેર ઋણ વ્યાપક રીતે આવરી લેવાય તે મહત્વનું છે. ઉપરાંત, એકંદર ઋણ એ વધુ યોગ્ય ધારણા છે કારણ કે તે જે ઋણ અદા કરવા માટે સરકાર બંધાયેલી છે તેવી જવાબદારીઓને નાણા પૂરા પાડવાનું ભારણ આકારે છે. રોકડ નાણાકીય અસ્ક્યામતો, ઋણ ખમવાનું જોખમ (જેવા કે ચલણ અથવા પક્વતાનો બિન-મેળ, અને સરકારની સામાન્ય કામગીરી માટે અસ્ક્યામતોનું કેટલુંક લઘુત્તમ સ્તર જરૂરી હોય છે માટે) ઘટાડે છે પરંતુ તે નાબૂદ કરી શકતી નથી.

ગુજરાત રાજ્યની “કુલ બાકી ઋણ/જવાબદારીઓ”ની વ્યાખ્યા મુજબ માત્ર રાજ્યના સંચિત નિધિ અને જાહેર હિસાબ પરની જવાબદારીઓનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે, આંધ્ર પ્રદેશ, કર્ણાટક અને હરિયાણાની “કુલ બાકી ઋણ/જવાબદારીઓ”ની વ્યાખ્યામાં સંચિત નિધિ અને રાજ્યના જાહેર હિસાબ પરની જવાબદારીઓ ઉપરાંત, વિશેષ હેતુના સાધનો, તેમજ જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો દ્વારા લેવામાં આવેલા ઋણ, અને એવી બાંધકારીઓ સહિતના રાજ્યના સમકક્ષ સાધનો કે જેમાં મુદ્દલ અને/અથવા વ્યાજની ચુકવણી રાજ્યના અંદાજપત્રમાંથી થતી હોય, તે બધાનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

રાજ્ય સરકારે મુદ્દલ અને/અથવા વ્યાજની વ્યવસ્થા રાજ્યના અંદાજપત્રમાંથી કરવાની હોય તે બાંધકારીઓ સહિત જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો અને વિશેષ હેતુના સાધનો અને અન્ય સમકક્ષ સાધનો દ્વારા લેવામાં આવેલા ઋણ “કુલ બાકી ઋણ/જવાબદારીઓ”માં દર્શાવવા માટે વિચારવું જોઈએ. આને લીધે હિસાબોને પારદર્શિતા પ્રદાન થશે અને એકમો દ્વારા ચૂક થાય તો ચોખ્ખી જવાબદારીઓની આકારણી કરવામાં રાજ્ય સરકાર માટે સુગમતા રહેશે.